

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ
KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY NAMED AFTER AL-FARABI

*Мархабат Тоғанұлы
Тоғановтың туғанына*

80 жыл

Қазақ тіл білімі ғылымының дамуына зор үлес қосқан
карнекті тілші-ғалым, филология ғылымдарының докторы,
профессор **МАРХАБАТ ТОМАНҰЛЫ ТОМАНОВТЫҚ**
туғанына 80 жыл толуына орай өткізілетін
«Филологияның қазіргі кезеңдегі басымдықтары: дәстүрі мен болашағы»
атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция

Алматы, 20 ақпан 2012 жыл

Международная научно-теоретическая конференция
«Современные тренды филологии: истоки и перспективы»,
посвященная 80-летию со дня рождения
известного языковеда-тюрколога,
доктора филологических наук, профессора
ТОМАНОВА МАРХАБАТА ТОМАНОВИЧА

Алматы, 20 февраля 2012 года

International scientifically-theoretical conference
"Modern trends of philology: origins and prospects",
devoted to 80-year of birth
of the famous linguist-specialist in Turkic philology
TOMANOV MARHABAT TOMANOVICH

Almaty, February 20, 2012

I TOM

CNT23FAD08 1.2698-00001

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ ҚОЛДАНЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК МӘРТЕБЕСІ

Абдрахманова Ж. Фразеологизмдердің окказионалды өзектілену типтері	278
Алданова Н.С. Ерлер мен әйелдердің сөз қолданысындағы ерекшеліктер	281
Есімова Ж. Қазаға байланысты қолданылатын өлеңдердің психоллингвистикалық сипаты	284
Жұбасва О. Тіл – ұлттың болмысын, дүниетанымын айқындайтын құндылық	288
Жақсыбаева Э.О., Бураханова Қ.С. Шәкәрім лирикасындағы тілдік-бейнелілік аспектілер	293
Иманқұлова С.М. Сөздерді сөз таптарына жіктеу ұстанымы	297
Иманалиева Ғ.Қ. Үстеулердің эмоционалды қызметі	299
Қалдырқұлов Қ.Ш. Буын және оның түрлері: қағида мен әдістеме үйлесімділігі	302
Қарабаева Қ. Сөз төркіні – сөздікте	305
Мекебаева Л.А. Қазақ әңгімесі мен қаламгер шеберлігі	307
Мырзабеков А. Тіл мен этнос: түр-түс атауларының тілдегі көрінісі	310
Өмірбекова Р.Қ., Нұртазина А.Ө. Қазақ тілі синтаксисіндегі есімше және оның басыңқы сыңарда жұмсалыу ерекшеліктері	313
Рскелдиева Д.Б. Соматикалық фразеологизмдердегі универсалия құбылысы(қазақ және ағылшын тілдері негізінде)	317
Рысбай Б. Грамматика саласындағы тілдік үдеріс жайында	319
Нұрахматов С.М., Рамазанова Ш.Ә. Мемлекеттік тілді оқытудың балама бағдарламаларын жасау жолдары	322
Сейдімханова Т.С. Сейфуллин шығармаларында қолданылатын тілдік құралдар мен кейбір стильдік амал-тәсілдер	324
Таңсықбаева Б. А, Түсіпқалиева Р. Қ. Үстеу жұрнақтарының омонимдік қасиеті	328
Тұрсынова Г.Т. Қазақ тіл біліміндегі сабақтас сөйлемдерді таптастыру мәселелері	332
Шыныбскова А.К. Термин жасаудағы қосымшалардың пәрменділігі	336
Шота Қ.Н. «Жанбырмен жер көгерер ...»	340
Сыздықова Г.О. Тіркесімділік және валенттілік мәселелерінің қазақ тіл біліміндегі зерттелуі	343

ТІЛАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС: ТҮРКІ ТІЛДЕРІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Бокулева Б. Хинди тіліндегі ангицизмдердің мәдени-әлеуметтік факторлары	348
Искакова З.Е., Кокеева Д. М. Хинди тіліндегі етістіктен болған синонимдердің жүйеленуі	352

СТУДЕНТТЕРДІҢ ТІЛДІК ДАЙЫНДЫҒЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛАР

Аширова. А.Т. Қазақ тіліндегі әдістемелік еңбектерге шолу	356
Әмірова. М. Мемлекеттік тілді оқытудың инновациясы	358
Жаңабасқова М.А. Ағылшын тілі сабағында өзіндік жұмысты ұйымдастыру арқылы білім сапасын жетілдіру	360
Жұмағұлова А.Ж. ЖОО-да қазақ тілін оқыту	364
Изгуттинова Р.Т., Қырықбаева Б.А. Мемлекеттік тілді жана технологиялар арқылы оқыту	366
Нұржігітова Г. Орыс тілді дәрісханаларда қазақ тілін оқыту арқылы студенттердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру	368
Рзалиева А.А. О технологиях обратной связи на игровых занятиях по русскому языку в неязыковых вузах	370
Шайкенова Г.М. Аудармадағы транскрипция: жалқы есімдерді дұрыс аудару тәсілдері	372

мәтелдер, нақыл сөздер жатады, себебі бұл тілдік бірліктер белгілі бір ұлттың өзге ұлттардан менталдік айырмашылығын көрсететін, салт-дәстүр ерекшеліктерін білдіретін ұлттық өмір көріністерінің айнасы болып табылады.

Бұл шағын мақалада түр-түстердің екі тілдегі кейбір ерекшеліктеріне тоқталдық.

Пайдаланылған әдебиет тізімі:

1. Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі. – 1998. – 304 б.
2. Лауланбекова Р.Т. Түр - түс компонентті күрделі аталымдардың танымдық сипаты. Филол.ғыл.канд.дисс. – Алматы, 2010.
3. Ағабекова Б.Н. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі фразеологиялық теңеулердің ұлттық мәдени сипаты. Ф.ғ.к.дисс – Алматы, 2010.
4. Қасым Б.Қ. Сөзжасам, семантика, уәждеме. Оқу құралы. –А., 2003.
5. Айтқазықызы С. Түр-түс атауларының ағылшын, қытай, қазақ мәдениетіндегі символикасы және олардың тілдік бейнесі // Қазақстан мектептеріндегі шетел тілдері - Иностранные языки в школах Казахстана. - 2008.-№2. - . 14-20

ҚАЗАҚ ТІЛІ СИНТАКСИСІНДЕГІ ЕСІМШЕ ЖӘНЕ ОНЫҢ БАСЫҢҚЫ СЫҢАРДА ЖҰМСАЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Р.Қ. Өмірбекова, А.Ө. Нұртазина

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценттері

Синтаксис, оның үлкен бір саласы сөз тіркестері қазіргі кезде жан-жақты зерттеудің объектісі болуда. Қазақ тіл білімінде сөз тіркестерін М. Балақаев арнайы зерттей келе оның негізгі: а) байланысу формалары, ә) байланысу тәсілдері, б) синтаксистік қатынастары, в) түрлері сияқты басты-басты объектілерін нақтылап, соның әрқайсысы арнайы зерттелу үстінде. Әсіресе сөз тіркестерінің осы объектілерінің ішіндегі олардың түрлерін есімді, етістікті сөз тіркестері деп топтап беру сөз тіркесінің жігін айқындаудағы ең негізгі болып табылса керек.

Әрине, сөз тіркестерін есімді, етістікті деп бөлу олардың басыңқы сыңарларының қай сөз таптарынан болуына негізделсе керек. Соның ішінде етістікті сөз тіркестерінің морфологиялық құрылымдық түрлерінің рөлі әр түрлі. Етістіктердің басыңқы қызметте жұмсалуды мен оның басыңқы қызметтегі ерекшеліктері туралы М.Балақаев, Р.Әміров, Т. Сайрамбаев, Ә.Әбілақов т.б. ғалымдар едәуір дәрежеде пікір айтқаны белгілі [36,28,109,24]. Дегенмен, етістік – сан қырлы сөз табы. Сондықтан да олардың басыңқы қызметімен бірге енді басыңқы сыңарларының бағыныңқы сыңарларға ауысу процесіне тоқталмақпыз. Ол үшін етістіктің әр түрлі категорияларының сөз тіркесінің басыңқы сыңарында жұмсалуды ерекшелігін сөз етелік. Есімшелі оралым синтаксистегі ең күрделі мәселенің бірі: жоғарыда көрінгендей, бұл сияқты топтарды әр түрлі түсіндіру – оның әлі де болса түбегейлі шешім таба қоймағандығын көрсетсе керек. Әрине, есімшелі оралымдарды нақты айту ең алдымен етістіктің негізгі ерекшеліктерін жан жақты көрсету арқылы ғана жүзеге асады. Сондықтан да етістіктің категорияларының сөйлемде қолданылу орындарын айқындаудың да негізгі мәселені шешуге себебі мол ететіні анық. Басқа сөз таптарына қарағанда етістікті сөз тіркесі сөйлем мүшелері жағынан да көп қолданылып келе жатқан сөз табы. Осыған байланысы бұл жерде етістіктің сөз тіркесі мен сөйлем шешімінде баяндауыш қызметінде жұмсалудың өзіндік ерекшеліктерін айқындау ең қажет факт.

Күрделі етістіктер: *Сүйіндік, Сүгірбай осындай сылтауды күтіп, қос қанатын қомдап отыр екен.* *Қымылмен көшкен солар боды да, өзге Бөкеншілер де еріксіз тартып кетті* (М.Әуезов).

Салт, сабақты етістіктер: *Бала жігіт бұйрықты орындамады. Үн-түнсіз бұрылды да, өз үйіне қарай жүре берді* (Х.Ерғалиев).

Етістер: *Жүргішілер келе жатқан қабат-қабат биіктің арасында жатқан жіңішке өзен кейде қараулаанып көп салаға бөлініп, кейде иін тіркескен биіктік жартастардың арасынан жалғыз аяқ қолдай болып жіңішкеріп, жыланша жігіледі. Отағасы қозғала отырып сөйледі* (М.Әуезов). *Сіз қазір көтеріңізге барып жуынып, тамақтанып, ұйықтап алыңыз* (Х.Ерғалиев).

Болымды, болымсыз етістіктер: *Нанарын да, нанбасын да білмей, аңырып қалды бәрі* (М.Мұстафин). *астыңғы үйдегі бапты аспазшы пісірген ыстық самсаны да жеген жоқ* (Парасат).

Етістіктің райлары: *Көп кешікпе, еркем, тамақ піскен кезде кел* (С.Мұқанов). *Менімен сөйлесіп, осында алып келіңіздер* (М.Әуезов). *Тағы бір соның лебізін естісек екен. Бірақ алыс жүрсе де, со Абайда ақыл мен қайрат, тіл мен тәлімнің мол екенін әкесі танитын* (М.Әуезов). Осында етістіктердің құрамы жағынан дара, күрделі түрлері, ал етістіктің морфологиялық құрамы жағынан салт, сабақты етістіктер, етістер, болымды, болымсыз, рай түрлері т.б. жай сөйлемнің баяндауышы мен құрмалас сөйлемдердің бағыныңқы сыңарлары қызметінде жұмсалған. Осындағы: отыр екен, тартып кетті, бұрылды, жүре берді, бөлініп, иіріледі, ұйықтап алыңыз, білмей, жеген жоқ, естісек екен т.б. етістіктері тек сөйлемнің соңында ғана жұмсалуға бейім. Сонда олар сөйлем мүшесі жағынан баяндауыш, ал сөз тіркесінде тек етістікті сөз тіркесінің басыңқы сыңары қызметінде жұмсала алады. Осы жағынан келгенде, бұл топтағы етістіктер тек етістік мағынасынан әрі сөйлем мүшесі, әрі сөз тіркесінің басыңқы сыңары жағынан да нақтылай түседі. Етістіктің баяндауыш болу қызметі мен сөз тіркесіндегі басыңқы сыңары сөйлемнің соңында ғана жұмсала ма? Деген мәселеге тоқталатын болсақ, мұның өзі етістіктердің әрбір түрінің ішкі ерекшеліктеріне байланысты демекпіз. Жоғарыда аталған етістіктердің сөйлемнің соңында ғана жұмсалуды етістіктердің негізгі қасиеті. Сол сияқты кейбір етістіктер сөйлемнің соңында баяндауыш бола отырып, енді сөйлемнің ішінде де жұмсалуды көбінесе барлық етістіктердің ішінде тек есімше түріне қатысты. Сондықтан да есімшелерде бірде етістік, бірде есімдерше түрленетін деп, олардың өзін осындай ерекшеліктеріне қарай екі жақтан қарастыру үнемі айтылып келеді.

Әрине, есімшелердің әрі сөйлемнің соңында, әрі сөйлемнің ішінде қолданылуының: а) сөйлем мүшесі жағынан; ә) морфологиялық өзгерісі жағынан; б) тіркесу қабілеті жағынан; в) құрамы жағынан өзіндік ерекшеліктері бар. Егер есімше сөйлемнің соңында келсе, ол үнемі баяндауыш қызметінде жұмсалады да, сөз тіркесінің бағыныңқы сыңарын құрайды. Енді есімшелердің қандай тұлғаларда басыңқы сыңарда жұмсалатынын қарастыралық.

-ған, -ген, -қан, -кен жұрнақты есімшелер арқылы: *Кейбіреу жайдары ашық боламын деп, орынсыз адамдармен жыртақтаған* (Абай). *Осы сәлемді ести сала Базаралы атқа мінген* (М.Әуезов). *Тарының шықпай қалғанын Айранбай талай айтқан* (М.Әуезов). *Сорақы ұзын да емес, қысқа да емес, нәзік бел тал шыбықтай бұраңдаған* (Абай).

-атын, -етін жұрнақты есімше арқылы: *Мағаш пен Кәкітай бұл күндерде орташа кітаптарды, әсіресе жеңіл тілмен жазылған романдарды көп оқитын* (М.Әуезов). *Осы еңбекті жазуда көп оқығанын, көп ізденгенін айтатын* (Жұлдыз).

-ар, -ер, -р жұрнақты есімшелер арқылы: *Білімдіден ақыл шығар, ақылды қарттан нақыл шығар* (мақал). *Бүгінгі күресте көрсеткен күшіңді өлеңге шығар* (С.Мұқанов). *Аудан өкілдері қазір ел ішінде болар* (Ғ.Мұстафин).

Кейде есімшеге қатысты басыңқы сыңардағы есімше, көсемше тұлғалы етістіктермен күрделі түрде жұмсалуды арқылы: *Ел жата Олжабек қоше жөнелген* (Ғ.Мұстафин). *Бұл екі ауылдың арасында мұндай қақтығыс ұдайы болып тұратын* (Ғ.Мүсірепов). Есімшелерге есімше тұлғалы е көмекші етістігінің тіркесі арқылы күрделі түрде келе береді. *Кеше Маржан келін қымыз ішкен екен* (Б.Майлин). *Сегіз жүз жылқыдан бір тай қалмаған екен* (М.Әуезов).

Есімшеге модаль сөздерінің тіркесі арқылы: *Гудок бүгін бұрынғысынан ұзағырақ айқайлаған тәрізді* (М.Горький) Осы сөйлемдерде есімшелер **-ған, -ген, -қан, -кен, -атын, -етін, -йтын, -итін, -ар, -ер, -р** жұрнақтар арқылы дара, күрделі түрінде сөйлемнің соңында келіп, үнемі баяндауыш қызметінде жұмсалған. Бұл есімшелердің етістік тұлғасындағы үлкен бір белгісі. Бірақ есімше үнемі сөйлемнің соңында келіп баяндауыш қызметінде ғана емес, енді сөйлемнің ішінде де келіп анықтауыш қызметінде жұмсалады. Сөйлемнің соңында келіп, сөйлемді біршама тиянақтау нәтижесінде баяндауыш қызметінде жұмсалса, енді сөйлемнің ішінде анықтауыш қызметінде жұмсалуды оның аясының кеңейгендігін көрсетсе керек. Есімшелердің есімдермен тіркесі арқылы олар сөйлем мүшесі, атқаратын қызметі, тіркесу қабілеті жағынан өзіндік өзгеріске ұшырайды. Әрине, есімшелер баяндауыш қызметінде басқа көмекші етістіктермен тіркесіп келе берсе, енді олар анықтауыштық қызметте көбінесе дара жұмсалады.

Жоғарыдағы есімшелер дара және күрделі түрде жұмсалған. Бірінші топтағы басыңқы сыңардағы етістіктермен екінші топтағы есімшелердің басыңқылық қызметі бірдей. Бұған қарағанда, етістіктер осы топтардың бәрінде тек басыңқылық қызметте жұмсалады деп білеміз.

Бірақ зерттеу барысында, осы екі топтағы есімшелі етістіктер басыңқы сыңарда жұмсалады делінгенімен, олардың сөйлемде қолданылу орындары сөз тіркестерінің басқа сыңарларға ауысу процесі жағынан үлкен айырмашылықтарға ие екенін көреміз.

Жоғарыда айтылғандай, мұның өзі есімшелерге байланысты нақтыланады. Сондықтан да *жыртақтаған, айтқан, мінген, бұраңдаған, шығар, болар, айтатын* сияқты есімше тұлғалы етістіктер сөйлемнің соңында да, сөйлемнің ішінде де қолданыла алатыны есімшенің әрі етістікті, әрі есімдер сияқты түрленуімен де байланысты болса керек. Есімшелердің әрі етістікті, әрі есімдерше түрленуі, түптеп келгенде, басыңқы сыңарлардың кейде бағыныңқы сыңарда да жұмсалыуына әкеліп соғады. Бұл жерде бізге ең қажеттісі – есімшелердің бағыныңқы қызметте жұмсалыуы. Есімшелер сөйлемде басыңқы қызметте жұмсалады делінгенмен кейде есімшенің өзі етістіктермен өзара сөз тіркесін құрайтындығы да белгілі. Бұндай кезде есімшелер етістікті сөз тіркесінде бағыныңқы қызметте де жұмсалады. Есімшелер етістіктермен әрі қабыса, әрі меңгеріле байланысады. Есімшелердің септік жалғауында етістіктермен тіркесуі Ж.Болатов, Т.Ерғалиев еңбектерінде, сол сияқты синтаксистік оқулықтарда үнемі айтылуда. Енді есімшелердің септік жалғауларда бағыныңқы сыңарда жұмсалыуын көрсетелік: *Шырағым, көңілді білдіре келгеніңе қатты ырзамын* (Ғ.Мұстафин). *Ұлжан жолдың ұзақ болатынын әбден білетін. Жә, тапқаның мен танығаныңды сен мәлім етші, балам, – деді* (М.Әуезов). *Ағылшындар тұсында алғанымыздан қалдырғанымыз көп болатын* (Ғ.Мұстафин). *Абай Ерболға сүйсінгеннен қатты күлді* (М.Әуезов). Осы сөйлемде: барыс септігі – *білдіре келгеніңе ырзамын*; табыс септігі – *ұзақ болатынын білетін тапқаның мен танығаныңды мәлім етші*, шығыс септігі – *алғанымыздан көп болатын, сүйсінгеннен күлді*.

Осы етістікті сөз тіркестерінің басыңқы сыңарлары етістік екені белгілі. Ал оның бағыныңқы сыңарлары да етістік. Ол етістіктердің барлығы да барыс, табыс, жатыс, шығыс жалғаулы есімшелер. Олай болса, есімшелер етістікті сөз тіркесінде бағыныңқы сыңарда жұмсалады екен.

Баукеңді құшақтаған бойы біраз уақыт жібермей тұрды (Егемен Қазақстан). Осы сөйлемде *құшақтаған бойы, оқыған сайын* түйдекті тіркестерінің негізгі сыңарлары есімше де оған түйдектелген шылаулар арқылы етістік пен етістік тіркесіп жұмсалған. Осы сияқты құбылыс тек есімшеде ғана емес, кимыл есімдерінде де кездеседі.

Әр аптаның жұмысында мемлекет басшысы бұл міндеттерді кезең-кезеңімен шешудің мүмкіндіктерін тапқылау үшін премьер-министрмен кездесіп тұрмақшы (Егемен Қазақстан)

Есімшелер тек етістіктермен ғана тіркесіп қоймай, тіпті есімдермен де қабыса байланысып, сөз тіркестерін құрайды. Проф. М.Балақаев бұл мәселеге арнайы орын беріп, есімшенің есімдермен сөз тіркестерін жасауы қалыптасқанын көрсеткен. Бұл мәселе кейін барлық оқулық, ғылыми жұмыстар мен жекеленген есімше туралы диссертациялық жұмыстарда орын алды. Әрине, сөз тіркесі қалыптаспай тұрған кезде де есімшелердің есімдерге анықтауыш болуы тұрғысынан сөз болып келсе, енді бұл мәселе әрі сөйлем мүшесі, әрі сөз тіркесі тұрғысынан да арнайы сөз болғаны белгілі.

Есімше етістікті сөз тіркесінде әрі басыңқы, әрі бағыныңқы сыңарда жұмсалса, енді олар есімді сөз тіркесінде үнемі бағыныңқы қызметте ғана жұмсалады деу орынды. Есімшелер есімді сөз тіркесінде

а) **-ған, -ген** жұрнақтары арқылы:

Жаманның берген асынан.

Жақсының айтқан сөзі артық (мақал).

Ауру шықпаған жаннан дәмелі,

Жалқау бітпеген малдан дәмелі (мақал).

ә) **-атын, -етін, -йтын, -итін** жұрнақтары арқылы: *Оның сөзіне дәл алғаш кезде жасауан айтатын кісі болмады* (М.Әуезов). *Абайдың жалпақ сөзді сүймейтін мінезін Шұбар жақсы біледі* (М.Әуезов). *Оқуға мінталанбайтын жас бар ма қазір?* (С.Мұқанов).

б) **-ар, -ер, -р** жұрнақтары арқылы: *Қолдан келер жәрдемді көрсеттік* (Ғ.Мүсірепов). *Көзің жетер берге дейін тігілген үйлер арасында ине шаншар жер қалмағандай* (Қ. Исабаев). *Әкесі айтар әңгіме әлі ұмылмағанын сезген Жамал үлкен адамша алысқа көз тігіп, өзін байсалды ұстап отыр* (О.Бөкеев).

Есімшелердің бұл тұлғаларда есімдермен тіркесі анықтауыштық қатынаста жұмсалады. Есімшенің есімдермен бұлайша тіркесі үнемі айтылып келе жатқанымен, осы есімшелердің есімдермен тіркесінің екі түрлі жағдайда сөз тіркесін құрайтындығын көруге болады. Біріншіден, жоғарыда көрсетілгендей есімшелердің **-ған, -ген, -ар, -ер, -р, -атын, -етін, -йтын, -итін** жұрнақты түрлері ғана есімдермен тіркесе алады. Екіншіден, осы тұлғалы есімшелер өзінен бұрын тұрған бір сөз тіркесін құрайды. Біз бұл жерде есімшелердің алғашқы сөз тіркесінен гөрі оның екінші түрдегі тіркесіне арнайы тоқталуды жөн көрдік. Өйткені, есімшелердің соңғы тіркесінің алғашқы сөз тіркесіне қарағанда өзіндік ерекшеліктері бар екені айқын. Бұл сөз тіркесінде есімше өзі басыңқы сыңарда бағыныңқылық қызмет атқара отырып, әр түрлі сөз таптарын өзінің жетегіне алып, күрделі топ құрайды.

Есімшелердің бұлайша өзіне қатысты сөздермен бір топ құрауы, оның етістіктің басыңқы сыңарда

жұмсалы кезіндегі қасиетімен тығыз байланысты. Жоғарыдағы сөйлемдерде есімшелердің тек басын сыңарда жұмсалыуы ғана көрсетілген болатын. Осы сөйлемдерден мына сөз тіркестерін алып қарастыралық: *Орынсыз жыртақтаған,*

Ести сала мінген, Талай айтқан, тал шыбықтай бұраңдаған, қазір болар, ұзағырақ айқайлап тәрзіді, Сегіз жүз жылқыдан қалмаған, Өлеңге шығар т.б.

Осы сөз тіркестерінің басыңқы сыңарлары есімшелер де бағыныңқы сыңарлары *орынсыз, ұзағырақ-үстеу, ести сала* – көсемше, *қазір, талай* – үстеу, *тал шыбықтай* – үстеу, *Сегіз жүз жылқыдан* – сөз есім мен шығыс жалғаулы зат есім, *өлеңге* – барыс жалғаулы зат есім. Сонда есімшелерге бағыныңқы қызметте осы сөз таптарының үнемі жұмсалатыны етістікті сөз тіркесінен белгілі екені айқын. Бірақ есімшелердің етістікті сөз тіркесіндегі негізгі қасиеті деп білеміз. Ал есімшелер енді есімдерге бағыныңқы қызметте алдымен таза түрінде де, екіншіден, сол етістікті сөз тіркесінде де өзіне бағыныңқы қызметте жұмсалатын сөздерді өз жетегіне ала келіп, күрделі сөз тіркесін құрайды. Бірақ осы есімшелер арқылы құралған сөз тіркестерінде басы ашылмаған, әлі де ойлануды қажет ететін мәселелер баршылық. Ол үшін мына сөйлемдердегі есімше қатысты сөз тіркестерін талдап көрелік. *Үйдің қабырғасында тырс-тырс соққан үлкен қабырға сағаттың дыбысы анық естіліп тұр* (Ғ.Мұстафин) сөйлеміндегі *тырс-тырс соққан сағат* – деген күрделі сөз тіркесін талдап көрелік. Негізінде осында соққан сағат болып –*ғаң, -теп* тұлғалы есімше мен зат есімнің тіркесі болуы керек. Бұл есімшелі тіркестің негізгі бір қызметі. Осы сөйлемдегі *тырс-тырс* еліктеуіш сөзінің қай сөзбен сөз тіркесін құрауы ойланарлық жағдай. Еліктеуіш сөздер етістікті сөз тіркестерінде бағыныңқы қызметте жұмсалыуы тиіс. Ал бұл жерде ол қандай сөйлемнің соңындағы *естіліп тұр* етістігімен ғана сөз тіркесін құрап, *тырс-тырс естіліп тұр* болып пысықтауыштық қатынаста жұмсалыуға тиіс еді, бірақ бұл жерде ол қаншалықты *естіліп тұр* баяндауыштарымен осы жерде мағыналық жағынан бір келгенімен, сөйлемде өзі қатысты сөзі жағынан ол *естіліп тұр* күрделі етістігімен тіркесуге тиісті емес, тек *соққан* есімшесіне ғана қатысты жұмсалған. Осыдан барып, біріншіден, *тырс-тырс* еліктеуіш сөзінің сөз тіркесіне қатысуы, екіншіден, сөйлем мүшесі болуы, үшіншіден, байланысу формасы, төртіншіден, оған қойылатын сұрау мәселесі жағынан ойлануды қажет етеді. Енді есімшеге тек бір ғана сөз қатысты болмай бірнеше сөз қатар тіркесетін ерекшеліктеріне де тоқтала кетейік:

Шығыстан Барлыбайға қарай асатын Бөкенші асуының маңына да созылып барған. Екі аңшы келе жатқан бөктер бетегелі төскей болатын (М.Әуезов). Бұл сөйлемдерде де: *Шығыстан Барлыбайға қарай асатын Бөкенші. Екі аңшы келе жатқан бөктер* сияқты топтар да алдыңғы сөйлем іспетті. Алдыңғы сөйлемде тек бір ғана сөз есімшеге қатысты жұмсалса, ал мына сөйлемдердегі сондай сөздер, бірінші сөйлемде шығыс жалғаулы зат есім мен барыс жалғаулы зат есімге түйдектелген шылау арқылы *асатын* етістігіне қатысты жұмсалса, екінші сөйлемде тіпті әр түрлі сөз таптары, яғни *екі* есептік сан есімі мен *аңшы* зат есімі *келе жатқан* көсемше мен есімшеге қатысты. Қолдағы бар материалдарға қарағанда, сөйлемнің ішінде есімшеге қатысты мұндай топтардың сөз саны жағынан да, сөз табы жағынан да және олардың тұлғалық ерекшеліктері жағынан да әр түрлі екеніне көз жеткізуге болады. Осы сияқты сөйлемдердің ішінде есімше алдында келетін бүкіл етістікті сөз тіркесінде бағыныңқы қызметте жұмсалатын мына сөз таптарының бәрі де *зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, үстеу, еліктеуіш сөз* т.б. сияқты қабыса байланысқан жалғаусыз сөз таптары өздерінің әдеттегі қызметтерінен айрылып, енді есімдердің жетегіне, соның тобына бағынышты қалыпты басынан кешіреді. Осыдан барып, әдеттегі сөз тіркесінің бағыныңқы қызметінде жұмсалатын осынша сөз таптарының тіркесу кезіндегі ерекшеліктері арқылы енді арнайы сөз тіркесі қасиетінен айрылып қалады. Тілдегі есімшелерге қатысты осы мәселе сөз тіркесі мен сөйлем мүшесі тұрғысынан өзінше бір қиын мәселеге келіп тіреледі. Сондықтан мына мәселелерді шешіп алу орынды сияқты.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Аманжолов С. Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы, - Алматы, 1940,
2. Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1983
3. Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 1992
4. Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері. – Алматы, 1981

В статье рассматривается причастие и его роль в образовании словосочетания.

The article deals with the sacrament and its role in the phrase.